

REVISTA CATALANA
psicoanàlisi de barcelona
publicació de l'institut de
DE
PSICOANÀLISI

Volum XXV nº 1, 2008

Cultura postmoderna i sexualitat¹

Revista Catalana de Psicoanàlisi Vol.XXV/1

Joan Coderch
Barcelona

L'autor planteja la necessitat d'entendre els trets fonamentals de la cultura postmoderna per poder comprendre com ha variat avui en dia el significat i la manera de viure la sexualitat, la qual és una de les seves manifestacions més destacades.

Paraules clau: alteritat, estat líquid de la sexualitat, cultura postmoderna, desig autònom, metanarrativa, narcisisme

La sexualitat és un dels aspectes de la humanitat que més ha variat en les darreres dècades. També és cert que en el nostre país els canvis s'han produït, especialment per raons polítiques, amb més retard, però d'una manera fortament més accelerada que en altres països del món occidental. Aquestes modificacions no afecten només el comportament, sinó també el concepte i significat de la sexualitat a la societat dels nostres dies, i, en general, es considera que formen part de la progressiva implantació del que s'anomena la cultura postmoderna. Jo penso que no es pot entendre suficientment la sexualitat amb què ens trobem ara, com a psicoanalistes i com a ciutadans, si no partim d'una suficient comprensió de la cultura postmoderna, de la qual, en la meua opinió, és una de les manifestacions més destacades. Encara m'atreveixo a anar més lluny. Si reflexionem sobre aquesta cultura, exagerant una mica podríem dir que no cal observar directament les característiques de la sexualitat

---

¹ Versió ampliada del treball presentat a la S.E.P. l'11 d'abril del 2007.

a la nostra societat, perquè ja en tenim coneixement per simple deducció lògica: no podria ésser d'altra manera. És per això que penso que és necessari tenir alguna idea del que entenem per cultura postmoderna. Em limito a dir "alguna idea" perquè l'assumpte és molt complex i ningú pot precisar de manera certa i vàlida per a tothom què és aquesta cultura. Intentaré perfilar una mica aquest concepte. Però vull advertir que no és pas que ens trobem totalment instal·lats en la postmodernitat, sinó en una situació dialèctica Modernitat-Postmodernitat.

Per entendre la cultura postmoderna, hem de fer primer alguns aclariments sobre Modernitat², Modernisme, Postmodernisme i Postmodernitat, i a la vegada assajar de diferenciar entre aquests moviments, perquè molt sovint s'observa una gran confusió respecte a aquests termes i àdhuc alguns autors els empren com a sinònims. Penso que la cultura postmoderna és el resultat de l'evolució i confluència d'aquests moviments.

El Modernisme³ és un moviment a l'àmbit de la filosofia anomenada Estètica, sorgit a finals del segle XIX i primeres dècades del XX, que afecta les arts plàstiques, l'arquitectura, la música, la literatura i que rebutja els estàndards victorians entorn de com l'art ha de ser formalitzat i assaborit i el sentit que ha de tenir. En la literatura europea, figures com Woolf, Joyce, Eliot, Pound, Proust, Mallarmé, Kafka, etc. van assajar de definir de nou la poesia i la ficció. En la literatura llatinoamericana el Modernisme fou introduït per Rubén Darío, i s'entroncà amb la generació del 98 (Manuel Machado, Francisco Villaespesa, Santiago Rusiñol, Joan Maragall, etc.). També es pot definir com una reacció esteticista contra la civilització industrial, basada en les idees del simbolisme, i en un apropament a la morfologia de la naturalesa, dins d'un esperit segons el qual l'art no ha de tractar d'imitar la naturalesa, sinó que és una creació imaginativa que cerca en ella els seus símbols. Davant de l'artificialitat de l'academicisme i dels historicismes eclèctics, el Modernisme va intentar portar a terme un alliberament en nom de la vida i la sinceritat. En arquitectura el modernisme va florir amb fulgurant força a Catalunya, amb Lluís Domènech i Montaner i Antoni Gaudí al cap. En aquest sentit, Barcelona pot ésser considerada una ciutat impregnada de modernisme⁴ (Cirici, A., 1970)

Des de la perspectiva literària, les principals característiques del Modernisme inclouen: a) un èmfasi en l'impressionisme i la subjectivitat, així com en la manera com es veu o es llegeix, més que en el que es veu o es llegeix; b) un moviment de distanciament de l'aparent objectivitat oferta pel narrador omnipotent; c) una disminució de les diferències entre els gèneres; d) una predilecció per les formes fragmentades, les narratives discontinües i els collages de diferents materials; e) un rebuig de

² Escric Modernitat amb majúscula inicial perquè penso que correspon així quan se'n parla com un moviment. Si en parlés com una etapa de temps, llavors correspondria escriure sense la majúscula. El mateix val per la resta dels termes.

³ També és conegut amb altres noms com *Art Nouveau*, *Modern Style*, etc.

⁴ També podríem dir que Barcelona és una ciutat "modernista", però això porta a no poder diferenciar si estem parlant de "Modernisme" o de "Modernitat". De fet, en les disputes i conflictes de tipus moral i religiós, amb què s'enfrontà molt especialment l'Església Catòlica en el segle passat, s'ha emprat el terme modernisme en el sentit en què avui en dia parlaríem de modernitat.

la distinció entre “alta” i “baixa” cultura, tant pel que respecta a la producció com a la distribució i consum de l’art; f) un rebuig de les teories formals estètiques en favor de l’espontaneïtat en la creació i l’expressió, etc. El Postmodernisme, per la seva part, participa en molts d’aquests pressupostos, però també es distingeix en altres idees i actituds. Mentre que el Modernisme presenta la fragmentació de la subjectivitat i la història com quelcom tràgic i de què ens hem de lamentar, i molts autors modernistes sostenen la idea que les obres d’art han de proporcionar la unitat, coherència i significat que s’ha perdut en la vida moderna, de manera que l’art ha d’aportar allò que falla en la humanitat, els postmoderns, en canvi, no es troben malament amb la incoherència, fragmentació i discontinuïtat, i no pretenen modificar-ho, sinó que els agrada jugar amb la manca de sentit. Penso que aquí ja hi trobem alguns trets de la cultura postmoderna.

Amb el terme “Modernitat”, més antic que el terme Modernisme, ens referim a un conjunt d’idees filosòfiques, artístiques i polítiques que han impregnat la societat occidental durant molts anys de manera exclusiva, i que continuen mantenint part de la seva vigència encara, en dialèctica, com he dit abans, amb la Postmodernitat. Malgrat que hi ha molts debats sobre quan hem de fixar el començament de la Modernitat, l’opinió més generalitzada és que la Modernitat comença a mitjans del segle XVIII, és a dir, a partir del que s’ha anomenat la Il·lustració, de la qual és la legítima hereua. La Il·lustració, com és prou conegut, segueix el dictat de Kant quan aquest anima els homes a atrevir-se a pensar per ells mateixos. La Il·lustració es va caracteritzar –amb trets que perduren en la nostra plural cultura– per la fe cega en la raó i en la ciència, el positivisme, la creença que hi ha veritats universals, la confiança que els descobriments científics i el domini de la naturalesa conduiran a una progressiva milloria de la humanitat i de benestar a la Terra, etc. Freud era un il·lustrat i Marx també.

Els principals postulats de la Il·lustració, que la Modernitat ha anat desenvolupant d’una o altra manera, fent un resum del pensament de Jane Flax⁵ en la seva obra *Psychoanalysis, Feminism & Postmodernism in the Contemporary West* (1990) són:

- a) Un self coherent i estable.
- b) Una classe de raó capaç d’un privilegiat insight dels seus propis processos i la seva naturalesa.
- c) La noció de la “veritat” segons la qual el veritable coneixement, ja sigui sobre les nostres ments o sobre l’estructura del món, representa quelcom “real” i no susceptible de canvi, per tant “universal”.
- d) El que és “real” és allò que posseeix una existència independent del coneixedor, i no és creat o transformat per la ment en el procés de coneixement.
- e) Des de la perspectiva filosòfica i moral la raó, l’autonomia i la llibertat es troben necessàriament i íntimament interconnectades.
- f) Una teoria del llenguatge segons la qual els objectes no són una construcció social o lingüística, sinó que es presenten a la consciència mitjançant l’adequat ús de la denominació pertinent.
- g) La història segueix un curs progressiu i determinat vers el perfeccionament de la humanitat i la completa realització i assoliment de les seves capacitats.

⁵ Jane Flax és una de les capdavanteres de la psicoanàlisi feminista dels EUA.

h) La ciència serveix com a paradigma del recte ús de la raó i de tot veritable coneixement.

L'obra clau per entendre el destí de la Modernitat com a derivació falsejada de la Il·lustració és el llibre de Max Horkheimer i Theodor Adorno⁶ *Dialèctica de la Il·lustració* (1947). En aquest llibre, Horkheimer i Adorno, en un esforç per salvar els valors de la Il·lustració, denuncien els conflictes interns i contradiccions que han envoltat la Modernitat des del seu començament i l'han portat a desfigurar la seva missió, a trastocar els seus primigenis valors i a donar lloc a l'aparició de la Postmodernitat. Pensen aquests autors que si bé el programa de la Il·lustració era alliberar la humanitat mitjançant la raó i la ciència, la raó ha de ser capaç de reflexionar i "il·lustrar-se" sobre si mateixa, però que, contràriament a aquest fi, la Il·lustració va entrar en un progressiu i irreversible procés de racionalització de tota la vida social, i a una funcionalització i instrumentalització de la raó que va portar a una pèrdua de sentit i de llibertat. Mostren aquests autors que, si bé la raó és el contrari del mite, i que la Il·lustració es va proposar substituir el segon per la primera, en realitat raó i mite sempre han estat en una constant dialèctica d'identificacions mútues, de manera que la raó, que va néixer com un alliberament del mite, a la llarga, i amb l'objectiu de combatre'l millor, ha acabat per transformar-se ella mateixa en mite. I entre aquests mites "racionals" hi figura, en primer lloc, la creença en l'omnipotència de la ciència i de la tècnica, i en el caràcter il·limitat del seu progrés.

L'altre punt que per Horkheimer i Adorno ha conduït a una degradació dels valors originals ha estat el terrible afany de senyorejar la naturalesa, la qual ha quedat reduïda a pura matèria de domini. A la vegada, això ha portat al fet que aquest afany s'ha tornat contra el propi subjecte, el qual es troba amb la seva pròpia naturalesa interior i el seu jo transformats en substrat de domini. Allò més greu, afirmen aquests autors, és que la ciència "objectiva" no sols aliena els homes de les seves relacions amb el món, sinó que també afecta les relacions del homes entre ells mateixos i, infiltrant-se en l'administració burocratitzada i anònima, provoca la "cosificació" de l'existència social, envaeix tot el viure dels homes i dona lloc a l'aparició de l'Estat totalitari. Jutgen, doncs, que aquest regnat de la ciència objectiva és la responsable de la degradació catastròfica de la Il·lustració. Expressen, també, que la producció industrial de suposats "bens culturals", fabricats en sèrie d'acord amb la racionalitat instrumental, no serveix per altra cosa que per confondre les masses per mantenir-les més apaivagades i subjectes (Delacampagne, C., 1995). Amb un paràgraf serà suficient per tal de mostrar el desencant d'Horkheimer i Adorno:

"Amb la renúncia al pensament, que es venja, en la seva forma reificada com a matemàtica, màquina i organització, en els homes oblidats d'ell, la Il·lustració ha renunciat a la seva pròpia realització. Al disciplinar els subjectes ha deixat a la totalitat indefinida de la llibertat de tornar-se, en quant a domini sobre les coses, en contra de l'ésser i la consciència dels homes" (p. 94; la traducció és meua).

---

⁶ M. Horkheimer i T. Adorno figuren entre els més destacats representants del "Institut d'Investigació Social de Frankfurt", habitualment conegut com a "Escola de Frankfurt" a la qual pertanyen, entre altres, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Erich Fromm, etc. Molts dels autors d'aquesta Escola van ésser notablement influïts pel pensament psicoanalític.

Per entrar ara en les reflexions sobre la Postmodernitat i la cultura postmoderna, cal recordar que hi ha dues obres fonamentals sobre aquest tema. Una és el llibre de Frederic Jameson⁷ *Teoría de la Postmodernidad* (1996), i l'altre el de Jean-François Lyotard (1994) *La Condición Postmoderna*. Jameson és un filòsof marxista i, com a tal, veu la Postmodernitat com una manifestació del decadent capitalisme tardà i del declivi de les institucions, particularment la de "nació-estat". Segons Jameson podem distingir tres fases del capitalisme. La primera, finals del segle XVIII i principis del XIX, és el capitalisme de mercat, associada amb el descobriment de la màquina de vapor i el realisme en estètica. La segona fase, des de mitjans del segle XIX fins a mitjans del segle XX, associada amb el capitalisme monopolista, es vincula amb el descobriment de l'electricitat i amb la modernitat. La tercera fase, que és aquella en què ens trobem, és la del capitalisme multinacional o consumidor, amb èmfasi en la producció de béns de consum, i associada amb les tecnologies electròniques i nuclears, per un cantó, i amb el que anomenem cultura postmoderna per un altre.

Ens explica Lyotard que tot sistema totalitzat i estable, tant en la societat, considerada unitàriament, com en la ciència, es fonamenta en les grans narracions o metarelats, ja siguin de tipus religiós, polític, científic, etc. Per exemple, un Déu que premia els bons i castiga els dolents per a la religió; la democràcia com el millor sistema polític, vàlid per a totes les cultures, per a la política; la ciència com a garantia de la veritat, per a la comunitat científica; el col·lapse del sistema capitalista, pel marxisme, etc. La psicoanàlisi en forneix un bon exemple, d'aquests metarelats, i podem dir que cada escola té els seus: El Complex d'Èdip, per a la psicoanàlisi clàssica; les transferències self-objecte, per a la psicologia del self; la mare suficientment bona, pel pensament winnicottia; les posicions esquizoparanoide i depressiva, per a l'escola kleiniana; la nova experiència de relació, per a la psicoanàlisi relacional, etc. Aquests grans metarelats legitimen aquella esfera de creences, ideologies polítiques i coneixements a què pertanyen. Doncs bé, Lyotard planteja el problema de la legitimació al dir que allò que és propi de la Postmodernitat és la incredulitat respecte a les grans narracions o metarelats amb els quals la societat ha intentat legitimar-se ella mateixa com a una unitat, com a un sistema, i també legitimar la ciència, el coneixement, les lleis, etc., i jutja que, en el moment actual, la humanitat ja no creu en aquestes grans narratives i, per tant, es troba sense una legitimació fonamentada, tant en la política, la societat i els costums com en la ciència. Afirmar Lyotard que, simplificant al màxim, es té per "postmoderna" la incredulitat respecte a les metanarratives. Es pregunta, i això forma la base del seu estudi, a on pot residir la legitimació de la societat i dels coneixements, després de la pèrdua de credibilitat dels metarelats, i pensa que el criteri pragmàtic és tecnològic, i no és pertinent per jutjar allò que és bo o allò que és just.

---

⁷ *Teoría de la Postmodernidad* és la versió castellana adaptada i preparada pel propi Jameson a partir d'una recopilació d'assatjos titulada *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism* (1991).

Jo empro el terme cultura postmoderna⁸ per referir-me a un tipus de cultura esdevinguda després dels canvis i transformacions experimentats per la Modernitat, i el de pensament postmodern -del qual exposaré les directrius principals unes pàgines més endavant- per significar la classe de pensament característic d'aquesta cultura, encara que no exclusiu d'ella. Em sembla que Jameson ens dóna un bon apropament a la Postmodernitat en aquest paràgraf (1991): "Els darrers anys s'han caracteritzat per un mil·lenarisme invertit en què les premonicions del futur, catastròfiques o redemptores, han estat substituïdes per la sensació del final d'això o d'allò (de la ideologia de l'art, de les classes socials; la "crisi" del leninisme, de la socialdemocràcia o de l'estat del benestar, etc.); en conjunt, potser tot això constitueix el que, cada vegada més freqüentment, s'anomena postmodernitat. La qüestió de la seva existència depèn de la hipòtesi d'una ruptura radical o coupure, que sol localitzar-se a finals dels anys cinquanta o principis dels seixanta" (p.23; cursives de l'autor; la traducció és meua). Emfatitza Jameson que aquesta ruptura es vincula amb el declivi o rebuig, sigui ideològic o estètic, de la Modernitat. També creu que la cultura postmoderna s'ha sentit fascinada i ha incorporat allò més degradat de la indústria de la cultura: la cultura de Reader's Digest, les sèries televisives, la publicitat, els films de la sèrie B de Hollywood; la paraliteratura dels llibres de butxaca dels aeroports, de la novel·la negra i de la ciència ficció, etc. Creu aquest autor que cal concebre la Postmodernitat no com un estil, sinó com una perspectiva de trets culturals i de costums molt diferents els uns del altres però, a la vegada, subordinats entre si.

Ja he exposat les característiques fonamentals de la Modernitat. Doncs bé, una forma senzilla de particularitzar de manera contundent la Postmodernitat és la de dir que és totalment el contrari, però, evidentment, malgrat que és així en gran part, les coses són molt més complicades i confoses, sense que de moment es pugui arribar a un complet acord. Doncs bé, ara és el moment de parlar del pensament postmodern. Jo crec que podem dir que la cultura postmoderna es fonamenta en un pensament que s'oposa a la fe cega en la ciència -prego al lector que es fixi que dic "fe cega"- i en la metodologia científica, en la possibilitat de descobrir lleis i veritats universals, en el progrés infinit de la humanitat, en l'existència de valors i veritats universals i eternes, etc. El pensament postmodern sospita de tot allò que es presenta com a veritat, i creu que aquesta suposada veritat no és neutra i objectiva, sinó que sempre ha estat construïda al servei de determinades convencions i interessos i que presta suport a aquells que l'usufructuen. Des d'aquest punt de vista la veritat és plural, fragmentada, discontinua i, sobretot, dependent del context i la perspectiva d'aquell que la proclama. Considera aquest pensament que la ciència no és tan sols una recerca ingènua de nous coneixements, sinó que sempre és manipulada per interessos polítics o econòmics. Així com per la Modernitat el coneixement sempre és bo en si mateix, independentment de l'ús que se'n faci, pel pensament postmodern no "conexim" noves coses, sinó que les "aprenem" per utilitzar-les, i allò que no ens és útil i computable no val per res, és pura deixalla. Malgrat que això ens pugui sorprendre, potser no estarà de més que recordem que, avui en dia, la política educativa

⁸ Empro el terme "cultura postmoderna" per referir-me al conjunt de trets característics i específics de la Postmodernitat, ja que en aquesta coexisteixen trets propis de la Il·lustració i de la Modernitat.

està molt lluny de l'ideal humanístic de la formació integral dels homes i les dones, i es troba exclusivament orientada cap a l'adquisició de capacitats i habilitats per triomfar a la vida. El que no s'ho cregui, que repassi els programes educatius d'escoles i universitats. Pel que respecte al llenguatge, el pensament postmodern, al contrari del que és propi de la Modernitat, no creu que el llenguatge representi la realitat, sinó que afirma que amb el llenguatge construïm aquesta realitat i que allò que denominem coneixement "objectiu" depèn de convencions socials, transformades en aparents realitats a través del llenguatge. Un altre tret és el rebuig de l'autoritat, que es converteix tot seguit en autoritarisme. Tothom vol la democràcia, però tan sols ens mostrem disposats a complir les lleis quan no ens són incòmodes.

Si abans he parlat de Horkheimer i Adorno, de James i Lyotard com a lectures introductòries bàsiques per la comprensió de la Modernitat i la Postmodernitat, ara haig de dir que els treballs i llibres sobre la postmodernitat són molt nombrosos, però, pel que he pogut veure, força repetitius. Potser, dins dels pensadors actuals, puc dir que el que resulta molt interessant, original i posat al dia –no quant a erudició, sinó quant a la societat del nostre dies– és Z. Bauman, autor, entre altres obres, de *Modernidad Líquida* (2004) i *Amor Líquido* (2005). En el primer d'aquests llibres, que és amb molt el de més entitat, el terme postmodern no figura en l'índex temàtic, i sols en el text unes quatre o cinc vegades –no ho recordo–, i en algun moment parla de "segona modernitat" i de la "modernització de la modernitat", però en realitat, al meu entendre, tot el volum és un estudi de la societat postmoderna, a la qual ell anomena "societat líquida". Partint d'una metàfora comparativa entre els sòlids i els líquids, Bauman ens parla de la societat actual com una societat "líquida", a diferència de la Modernitat que era "sòlida". A diferència dels sòlids, que són cossos de forma estable i que resisteixen les pressions i forces externes sense deformar-se fàcilment, els líquids no tenen forma pròpia, sinó que aquesta depèn del recipient que els conté, no ofereixen resistència als canvis, flueixen, es filtren i dissolen o rodegen els obstacles que se'ls interposen. Els sòlids, diu Bauman, "tenen una clara dimensió espacial" i resisteixen l'impacte dels temps, però pels líquids el que compta és el temps, ja que l'espai el poden ocupar de manera molt breu. A causa d'aquestes diferències, pensa que és vàlida la metàfora de la solidesa i la liquiditat per distingir la Modernitat de la societat del moment present. La societat actual, segons Bauman, és la conseqüència de la dissolució i liquidació de les institucions, regles i valors de la Modernitat. Amb realitat, diu, la Modernitat –i amb això jo crec que segueix la tesis de Horkheimer i Adorno– també tenia per missió dissoldre els sòlids premoderns i substituir-los per uns altres millors, però això no s'ha produït a causa del fet que tot va quedar sotmès a la racionalitat instrumental i l'ordre econòmic. Escriu Bauman (2004):

"A la vegada, aquesta classe de "dissolució dels sòlids" desencallava tota la complexa trama de les relacions socials, deixant-la despullada, sense protecció, desarmada i exposada, incapaç de resistir-se a les regles i als criteris de racionalitat inspirats i modelats pel comerç..." (p. 10; cometes de l'autor; la traducció és meua).

Penso que les pinzellades que he donat fins al moment són suficients per tenir una idea del que és la cultura postmoderna i el pensament en què es basa. Però hi ha quelcom que vull afegir, que ja he tractat una mica extensament en un altre lloc (2006) i que sols excepcionalment he trobat mencionat (Lasch, C., 1979). Em refereixo al caràcter narcisista de la societat en què vivim, i que jo crec que és fonamen-

talment degut als elements postmoderns que hi predominen. En la meua opinió, els trets narcisistes de la cultura postmoderna es basen predominantment en la necessitat de negar l'ansietat de separació i la dependència de l'objecte. Per tal de fer desaparèixer aquesta ansietat, qualsevol desig ha de ser satisfet d'una manera immediata o, si no és possible, substituir-lo per una altra gratificació, i això sense que n'importin les conseqüències. Un exemple del que dic ho podem veure en el consum de tabac, alcohol i drogues. Malgrat les constants campanyes de sensibilització, el nombre d'adolescents i joves que consumeixen una o altra d'aquestes substàncies augmenta sense parar, i el mateix podem dir quant al menjar, amb el conseqüent augment de l'obesitat en tota l'àrea del món occidental. En lloc de relacionar-se amb l'objecte, el que predomina és comprar-lo, és a dir, empassar-se l'objecte pels mitjans que siguin i, després, expulsar-lo. Els medis tecnològics de què disposem avui en dia faciliten aquesta actitud. La soledat horroritza perquè pot provocar la necessitat de l'objecte, i això s'evita amb la música sempre a les orelles, el televisor davant dels ulls i el messenger oferint companyia a tot hora, sense que faci falta enredar-se amb el compromís de l'amistat. La realitat virtual és més fàcil i confortable que la realitat quotidiana, i així, milions de persones viuen pendents de la realitat que els ofereix la "televisió de deixalles" i l'anomenada "premsa del cor", mitjançant les quals viuen la vida excitant del personatges famosos, quasi sempre de la més baixa categoria moral, escapolint-se, d'aquesta manera, de les realitats de la seva pròpia vida. El consumisme desenfrenat és una altra de les constants d'aquesta societat narcisista. És un consumisme d'utilitzar i tirar, no empès sols per necessitats ni tan sols principalment per necessitats artificialment creades, malgrat que la indústria del consum s'afanya a inventar-ne sempre de noves, sinó pel desig en si mateix, sense causa. Bauman ho expressa així (2004):

"S'ha dit que el *spiritus movens* de l'activitat del consumidor ja no és un conjunt d'activitats definides, sinó el desig, una entitat molt més volàtil i efímera, evasiva i capriciosa i, essencialment, molt més vaga que les "necessitats", un motiu autogenerat i autoimpulsat que no requereix justificacions ni causes (p. 80; cursives i cometes de l'autor, la traducció és meua).

Seguint aquesta idea de Bauman, crec que podem parlar d'un "desig pur", que és el desig sense un objectiu determinat, el desig que no és el desig impulsat per una necessitat, sinó a l'inrevés, és la necessitat de desitjar, el desig de desitjar en si mateix, per tal de poder satisfer el desig autònom i independent, no vinculat a cap necessitat, ni natural ni artificial. Com a psicoanalistes, penso que això ens porta a pensar que la substitució del principi del plaer pel principi de realitat com a etapa indispensable pel desenvolupament de la ment, tal com ens va ensenyar Freud, ha sofert una regressió en el seu curs, i el principi de realitat ha estat substituït pel principi de plaer. El principi de realitat, excessivament fràgil, no ha pogut resistir l'embranchada conjunta dels postulats de la cultura postmoderna, amb la seva idealització de la individualitat i l'èmfasi en el dret a la satisfacció absoluta, per un cantó, i les incitacions de la indústria productora de béns de consum, per un altre. Un exemple extremat d'això el podem veure en les multituds que, quan comencen les anomenades "rbaixes", s'agombolen davant dels grans magatzems i entren en galopada així que s'obren les portes, sense saber què volen ni què necessiten, ans cercant algun mercaderia que satisfaci aquest desig de desitjar. El conjunt d'aquesta societat, sempre amb la boca oberta per tal d'ingerir tota classe de béns de consum –els

“punts” festius en què els automòbils s’atapeïxen a les autopistes també ho són-, recorda els narcisistes de pell fina descrits per Rosenfeld (1964), i els seus membres se senten pregonament ferits quan les seves necessitat no són immediatament satisfetes. Podem recordar que s’adverteix d’una gran nevada pel cap de setmana i es recomana no llançar-se a la carretera si no és imprescindible, per exemple, però cal sortir de tota manera, perquè no pot pas ser, això de renunciar a qualsevol desig!, i després tots protesten airadament a l’Administració per haver tardat massa temps a rescatar-los de la neu.

Altres expressions narcisistes de la cultura postmoderna són el culte obsessiu a la imatge, que els sociòlegs denominen “aspectisme”, fins al punt que als poc afavorits físicament els costa trobar llocs de treball i que condueix a l’anorèxia; la invasió de la cirurgia estètica a la carta, que ofereix una falsa joventut; la moda abassegadora que obliga a vestir tan sols roba de marca, etc.

Però tot el que acabo de dir fins ara no és res comparat amb el més ferotge d’aquest tret narcisista. Lluny d’estimar i respectar la mare universal, la mare Terra, la societat narcisista utilitza els mitjans tècnics que ens ofereix la ciència per maltractar-la i espoliar-la, preparant cegament la pròpia aniquilació que ja està en marxa amb la contaminació i la desertització, que avancen inexorablement. El triomf narcisista sobre la dependència de l’objecte comportarà, si la humanitat no rectifica, el seu propi extermini.

Un assumpte de discussió acadèmica constant és la relació de la Postmodernitat amb la Modernitat. Uns autors sostenen, com ja hem vist, que la Postmodernitat ha sorgit com a resultat de les particulars condicions econòmiques i socials del capitalisme tardà i de l’omnipotència dels mitjans de comunicació, fets que han provocat l’aparició d’un nou període social en la història. Argumenten que aquestes condicions han originat una societat descentralitzada i eminentment mediàtica. La globalització, originada per les actuals tècniques de comunicació, transport i industrialització, és considerada com una força que ha impulsat una total transformació de la vida social i individual, ha creat respostes de rebuig enfront de les grans metanarracions, de trencament amb les antigues perspectives de gènere i unitat d’estils i de recusació enfront de les categories que se suposa són el resultat d’un logocentrisme i d’altres formes d’ordre, imposades des de les estructures del poder. Allò que és valorat, en canvi, és el collage de diversos components, tant en les arts plàstiques com en l’estil literari, la contraposició d’idees des de diferents contextos i, molt especialment, la deconstrucció de tots els símbols i pautes tradicionals. En aquest nou període històric, diuen, la societat ha deixat de comptar amb els ideals moderns i, en el seu lloc, ha instal·lat les idees que han sorgit com a resposta al que es considera com a limitacions de la llibertat i restriccions de la Modernitat. Altres autors, en canvi, entre ells Habermas, pensen que la Postmodernitat no representa un nou període, sinó una continuació de la Modernitat, encara que, com és d’esperar, les opinions sobre en què consisteix aquesta continuació són molt diverses. Per part meua, m’adhereixo a aquesta opinió. Al meu judici, la Postmodernitat és l’expressió del desenvolupament progressiu de la Modernitat, de la mateixa manera que després d’aquesta etapa, en què es barregen les característiques de la Modernitat amb les del que anomenem cultura postmoderna, en vindrà una altra que serà, també, la conseqüència del desenvolupament de l’actual, i s’estan fent ja grans esforços per trobar el nom clau d’aquesta nova època que alguns creuen que ja està desplaçant la Postmo-

dernitat: Transmodernitat, Postpostmodernitat, utramodernitat, hipermodernitat, etc. Aquest punt de vista penso que és el més propi del pensament psicoanalític, el qual sempre ha estat regit pel principi del determinisme, segons el qual considerem que tot fenomen mental ve determinat pels que el precedeixen.

Penso que aquesta idea, que cada etapa o període social és resultat del desenvolupament del que el precedeix, està, per altra banda, d'acord amb el reduccionisme que domina en les ciències empíriques i naturals. Recordem que la metodologia reduccionista ens parla de diferents nivells de complexitat, en el sentit que cada nivell ha d'ésser explicat pel nivell inferior; per exemple, la química, per la física clàssica; aquesta, per la física atòmica, i aquesta per l'estructura de les partícules subatòmiques, i aquesta pel que es descobrirà després, etc. Doncs bé, penso que la seqüència temporal de les etapes socials en la història dels fenòmens psíquics també es pot veure des d'aquesta òptica. Cal no oblidar que tot el pensament freudià és eminentment reduccionista: tots els processos psíquics són explicats per les pulsions, les quals són explicades pel funcionament del sistema nerviós central, el qual és explicat... Amb això, vull aclarir, no pretenc pas dir que jo cregui que la metodologia reduccionista sigui sempre aplicable als fenòmens psicològics, en els quals moltes vegades l'ordre explicatiu és invertit: no és, el nivell de superior complexitat d'organització, explicat per l'inferior, tal com és propi d'aquesta metodologia, sinó l'inferior pel superior. Per exemple, el sofriment individual ocasionat per una vaga important o una guerra, té com a causa explicativa una xarxa de fets socials, econòmics i polítics, és a dir, de nivell de complexitat superior; per tant, l'explicació no segueix la direcció de baix a dalt, sinó de dalt a baix, el contrari del que ha de ser segons la metodologia reduccionista. En tant que terapeutes, sabem també perfectament que el mateix es dona en un grup de psicoteràpia, en el qual les modificacions que poden assolir els participants són degudes al nivell d'organització més complex, com són les dinàmiques i experiències grupals. Però penso que també hem de tenir en compte el reduccionisme, quan ens ajuda a comprendre la transició d'unes etapes històric-socials a altres.

El problema que se'ns presenta sempre, quan parlem de cultura postmoderna, és que, com ja he dit, la Modernitat no ha pas desaparegut totalment, i la societat actual viu en una situació barrejada entre Modernitat i Postmodernitat. Això fa que, exceptuant els casos extrems, tots els subjectes en la nostra societat -i això té una especial importància pels joves- reben un doble missatge, el de la Modernitat i el de la Postmodernitat, malgrat que no dubto que aquest darrer és molt més fort i incisiu, i tots sabem que rebre un doble missatge no és gens convenient per la salut mental. En la meua experiència, i per posar un exemple, això és particularment evident en els universitaris que cursen carreres de ciències empíric-naturals o tecnològiques. En els seus estudis i en els seus treballs, aquests universitaris es mouen predominantment dins dels paradigmes de la Modernitat, encara que cal no oblidar no sols que aquestes ciències també han begut en les fons de la Postmodernitat, sinó que fins i tot hi han influït poderosament, com és el cas de la nova visió de la realitat promoguda per la física quàntica (Coderch, J., 2006). Però més enllà de les matèries científiques, en les quals aquests universitaris formen el seu pensament i forgen la seva capacitat d'esforç i de renúncia a la satisfacció immediata en pro d'un objectiu llunyà, la qual cosa és pròpia de la Modernitat, també s'enfronten amb altres formes de pensar, altres maneres d'enfocar la vida, altres estils de viure segons les circumstàn-

cies del moment, sense necessitat de plantejar-se metes duradores, etc.; és a dir, es troben submergits dins de la Postmodernitat. Com exemple, recordo una jove pacient, estudiant d'una dura carrera en una dura universitat, que un divendres, després d'haver passat dues nits senceres sense dormir preparant treballs, cosa que és l'habitual en ella cada setmana (i, segons m'explica, de la major part de la gent del seu curs), em deia: "Ja sé que la meua mare em dirà que avui haig de dormir, però no pot pas ser, no anar a la disco el divendres! Si tinc ganes d'anar-hi hi haig d'anar!, encara que em mori de son". És molt característic de la cultura postmoderna el fet que és quasi una obligació fer allò que hom té ganes de fer, siguin quines siguin les circumstàncies i les conseqüències.

En tota la història de la humanitat, la societat ha modelat els que hi neixen i hi viuen, i jo, personalment, crec fermament que la ment es forma per la interacció del subjecte amb el medi social, lingüístic i cultural en què neix i es desenvolupa. Hem de tenir en compte que el superjò no es forma tan sols per la introjecció dels objectes edípics, sinó també per la introjecció de totes les normes i pautes de la cultura en què el subjecte viu, i que això és, precisament, el que permet que les persones visquin en societat. Però la diferència, en aquest sentit, entre el que ha succeït durant segles i segles i el que ha estat tenint lloc des dels darrers vint-i-cinc o trenta anys, és que l'impacte brutal i persistent dels mitjans de comunicació, tant en el sentit polític com en el comercial, publicitari, ideològic, etc., deixa molt menys marge per la llibertat mental, la reflexió crítica i la individualització del pensament –que cal no confondre amb l'individualisme tan enaltit per la cultura postmoderna– del que hi havia en altra època. Això no vol pas dir, però, que tots els subjectes nascuts en les darreres dècades estiguin plenament submergits en, i manifestin els trets propis de, la cultura postmoderna. Dins de la societat hi campen moltes subcultures, algunes d'elles molt allunyades del que en podem dir l'estàndard de la cultura postmoderna i, per tant, l'espectre de personalitats i de sexualitats és molt ample. Aquí jo tan sols puc referir-me a aquest estàndard o terme mig.

La sexualitat, com és d'esperar i com ha succeït sempre, en totes les èpoques de la història humana, és una expressió privilegiada de la societat en el si de la qual es manifesta. Per això cal reflexionar sobre la cultura postmoderna, per entendre més globalment la sexualitat dels subjectes que formen part de la nostra societat. En aquest coneixement jo tan sols hi puc afegir la meua experiència com a analista, com a psicoterapeuta, com a supervisor i, finalment, com a ciutadà de la societat en què vivim tots.

Quasi no cal dir que en la cultura postmoderna en sentit estricte la sexualitat és un bé de consum, una mercaderia per l'obtenció de plaer, amb els seus propis grans hipermercats d'infrasexualitat, con són les discoteques i els anuncis de prostitució en la premsa diària, per exemple. Però jo penso que el que és realment peculiar d'aquesta cultura no és que la sexualitat sigui considerada un bé de consum, sinó que els béns de consum s'han sexualitzat i es persegueixen com una forma espúria de satisfacció sexual. En els anuncis de la publicitat podem veure constantment aquesta erotització amb què se'ns ofereixen les més variades mercaderies, una i altra vegada acompanyades d'imatges de cossos seductors, masculins o femenins, o d'eslògans d'inequívoca intenció sexual, generalment sexista. En la publicitat d'un automòbil, per exemple, se'ns transmet un missatge de confusió entre l'automòbil i la noia sexy que l'anuncia. En la desmesura i excitació de la voracitat consumista,

que porta a comprar allò que no es necessita i que després tal vegada quedarà arraconat, sols pel plaer de comprar, és fàcil veure-hi l'impuls de l'erotisme oral. Ara bé, també hem de dir que no és el plaer de comprar només, sinó la necessitat de fugir d'una angoixa que hom no sap com apaivagar, d'omplir un buit tan insondable com un pou sense fons. Una pacient que havia tingut diverses parelles, em deia ser plenament conscient que en els períodes en què es quedava sense parella, sense possibilitat de relacions sexuals, la compulsió a comprar sense sentit augmentava considerablement. Quan agafava una parella nova, sortir a comprar junts era, molt sovint, el prolegomen d'una relació sexual, però la realitat ens mostrava que, com més insatisfacció amb la parella, més necessitat d'anar a comprar qualssevol cosa. Potser aquesta confusió entre béns de consum i sexualitat té alguna cosa a veure amb l'increment, segons ens diuen les enquestes, de la pràctica del sexe oral.

Aquesta sexualització de les mercaderies no és un fet aïllat, sinó la manifestació d'un tret bàsic de la sexualitat en la cultura postmoderna: el seu caràcter líquid. Recordem el que he dit abans sobre la diferència entre els líquids i sòlids, al citar les idees de Bauman. Els líquids flueixen, s'escampen, es filtren i ho xopen tot. En la cultura postmoderna la sexualitat sembla haver sofert un procés de líquidificació, i aquest estat líquid de la sexualitat és el que fa que tot estigui amarat de sexe: la política, l'esport, la publicitat, la televisió, el cinema, les novel·les. Els publicitaris diuen que el sexe és "allò que ven millor", i per això, astutament, fiquen el sexe per tot arreu. La sexualitat envaeix tot l'espai disponible de la societat. No hi ha pel·lícula que s'estimi, sense alguna escena sexual d'allò més crua. Els programes televisius dits "del cor", que en realitat són xafarderies sexuals, arrasen les audiències, i els diferents canals es disputen els presentadors i presentadores de més èxit. Ara, les intimitats sexuals s'han convertit en públiques i es venen, en tant que mercaderies, a pes d'or quan pertanyen a personatges "famosos", les cotitzacions dels quals van en alça com més escabroses siguin les seves aventures. També s'ha denunciat que alguns programes televisius pels infants són dirigits per presentadores vestides de forma sexy i provocativa, evidentment perquè siguin els pares els que els contemplin i, així, afavorir la publicitat.

Essent la sexualitat viscuda com un bé de consum, no és d'estranyar que moltes persones sentin que el seu valor augmenta com més relacions sexuals tenen, de la mateixa manera que es valoren segons el luxe del automòbil. Però això també amaga altres situacions. Un pacient meu va venir a cercar tractament a causa del seu estat depressiu, desencadenat pel fet que la seva parella, a qui deia que estimava molt, l'havia abandonat després d'anys de convivència, degut a les seves repetides infidelitats. Ell em va dir que se sentia inferior quant a sexualitat perquè els seus amics n'havien tingut moltes més que ell, de relacions sexuals amb diferents dones, i per aquest motiu cometia freqüents infidelitats, fins que la parella se'n va assabentar i va trencar la relació. Ara no entenia per què ho havia fet i se sentia tremendament culpable. Però el curs de l'anàlisi va posar de manifest, ben aviat, un self fragmentat, una aclaparadora sensació de buidor i una desesperança ansietat d'aniquilació que el portaven a cercar les excitacions sexuals com a únic recurs per sentir-se viu, essent la qüestió de la comparança amb els amics una racionalització.

La necessitat de satisfacció immediata i sense esforç, de la qual ja he parlat, juntament amb l'estat líquid de la sexualitat, que fa que no tingui un espai determinat i flueixi lleugerament d'un lloc a l'altre, explica, en gran part, la rapidesa amb què

s'inicien algunes trobades, amb la frase, encara que postmoderna ja clàssica: "En el teu hotel o en el meu"? Però això no és tot. Hi ha, en moltes persones, una addicció a la sexualitat, o millor podem dir a l'orgasme, ben similar a l'addicció a l'alcohol i a les drogues, en la base de la qual hi ha la recerca inacabable d'una excitació corporal que apaivagui un intolerable sentiment de fredor i paràlisi emocional.

La meua experiència en fa pensar que en la base d'aquest tipus de sexualitat postmoderna es pot descobrir, molt sovint, una altra situació no resolta. Em refereixo a la incapacitat de tolerar l'alteritat, el misteri insondable de l'altre que es presenta com intel·ligible i àdhuc hostil, a causa del fet que mai se'l pot posseir del tot i sempre exigeix quelcom a canvi. Es tracta de casos en què no s'ha assolit la veritable intersubjectivitat, sinó que el que existeix és una intersubjectivitat purament elemental i no evolucionada, és a dir, una trobada que millor podem qualificar de joc de dues subjectivitats, en què cada un sent l'altre com un objecte, sense que sigui reconegut com un subjecte amb tota la seva realitat personal i exterior diferent a un mateix, amb els seus drets i les seves demandes (Benjamin, J., 1995). Això fa que les necessitats de contacte humà, de comunicació, de companyia i d'intercanvi de sentiments restin perpètuament insatisfets, i que l'única via d'accés a aquest altre, remot i desconegut, per tal d'atenuar els espantosos sentiments de solitud i buidor, sigui la de la sexualitat.

Aquesta sexualitat pròpia de la cultura postmoderna promou diverses classes de parelles. Una és la que podem denominar "parella d'urgència", o de "pedaç", que es té a mà pels moments en què la solitud o l'ansietat, per part d'un o l'altre dels dos components de la parella, es fa insuportable. Després d'unes hores o dies d'alguna forma de convivència, els components se separen de nou fins a la propera vegada. Ambdós entren en un joc amb les regles prou conegudes, i cap dels dos n'espera més ni se sent mai enganyat. Es tracta d'una compra-venda de béns de consum, la sexualitat de l'altre, que es paga amb la pròpia, sense que hi hagi més que una certa amistat. La por al propi lliurament, a donar-se, al "tot", porta sovint a suportar tan sols la mínima expressió de parella, la llunyana parella per tenir, de tant en tant, relacions sexuals, amb la llunyana idea que algun dia s'arribarà a més per tal de justificar-se. Aquesta por fa, també, que algunes parelles s'estableixen sota una declaració ja ritual: "mentre duri".

Un altre tipus de parella amb la mateixa base que les anteriors, però més complexa, és la parella de final de setmana. En aquest cas hi intervé quelcom del que he parlat al principi, la racionalitat instrumental. Es tracta, doncs, d'una racionalitat econòmica que calcula l'equilibri cost-beneficis. Els costos de la convivència continuada serien les exigències que això representa, les dificultats del dia a dia, la renúncia a altres sexualitats que el mercat pot posar a l'abast, fer front a les exigències de l'altre, el compromís definitiu o, al menys, de llarga durada, que representa el matrimoni o la parella de fet, etc. I el compromís a llarg termini és, precisament, una de les coses a rebutjar en la cultura postmoderna. Els beneficis de la parella de cap de setmana són tenir una sexualitat còmodament emparaulada per, sense sorpreses, disposar d'un company/a per gaudir de l'oci, fer junts les coses divertides que interessin, anar de vacances quan sigui el cas, etc., reduint al mínim els costos que abans he esmentat. Des de l'òptica econòmica postmoderna l'elecció no és dubtosa. Cal dir, de tota manera, que també en el matrimoni o parella de fet les relacions poden estar regides per aquesta racionalitat de costos-beneficis, de manera que

l'altre és un soci per compartir la sexualitat, les despeses, les activitats, etc., però amb un estricte control de cada un per part de l'altre, com és propi d'una societat comercial. En la meua pràctica clínica moltes vegades m'han estat descrites terribles baralles desencadenades pel fet de si un o altre dels components de la parella havia planxat una camisa de més o havia rentat un plat de menys.

Evidentment, hi ha molts matisos de la sexualitat en la cultura postmoderna, per l'estudi en profunditat dels quals faria falta un llibre sencer. Endemés del que ja porto dit, cal assenyalar el descobriment de la sexualitat femenina, molt ignorada i encoberta durant segles, així com dels nous rols femenins. També la possibilitat, progressivament més acusada, d'emprar la sexualitat com a forma d'introducció a la relació, de manera que si fa uns anys vèiem, sorpresos, que els joves se n'anaven al llit dos o tres dies després d'entaular coneixement, ara podem dir que primer se'n van al llit i després es coneixen, si és el cas; i això inclou, també, els no tan joves. La sexualitat com a bandera de llibertat i de rebel·lió n'és un altre, d'aquests matisos. En el nostre exercici professional, és fàcil veure com molts adolescents i joves primerencs viuen la sexualitat com una forma de revolta i victòria contra els pares. Un exemple escenificat d'aquesta actitud es va produir en els temps daurats de la revolta hippy en els campus universitaris dels EUA, quan els nois i noies s'acariciaven sexualment i provocativament, sobre la gespa, a dos metres de la filera dels membres impàvids de la Guardia Nacional, enviada per contenir els aldarulls. És clar que l'esclat del moviment homosexual és una altra característica de la cultura postmoderna, però aquest és un assumpte de massa envergadura per tractar-lo de passada. Ho deixo aquí.

Un narcisisme acusat forma part constant de la sexualitat postmoderna. Dono un exemple ben demostratiu. Una pacient meua, jove professional de gran presència física, molt a la moda actual, va passar setmanes sofrint i plorant a causa de la necessitat de trencar amb la seva parella, a qui estimava molt, segons deia, i amb la qual es trobava molt a gust, però a qui, com si fos el destí fatal d'una tragèdia grega, calia abandonar. Jo no acabava d'entendre els motius d'aquesta ruptura dolorosa i inevitable. Després vaig adonar-me que la pacient s'averkonyia de dir-ho clarament. Finalment, amb gran angoixa i llàgrimes, la pacient es va sincerar: el xicot era molt bon noi i ella s'hi trobava molt bé, però per desgràcia no era gaire atractiu físicament i, al seu costat, ella temia quedar desvaloritzada davant de la gent que la coneixien i admiraven per la seva bellesa. L'anàlisi mostrava que darrere d'aquest desbordat impuls a afirmar la seva formosor s'hi amagava l'admiració per la bellesa de l'objecte i l'odi narcisista contra d'ell, pel sentiment de necessitat que li provocava.

Sigui quin sigui el tipus de relació de parella i l'estil de manifestació sexual, allò que sempre està implícit en la sexualitat de la cultura postmoderna, que flota sempre com a potencialitat, malgrat que no sempre es posi en pràctica, és la fluïdesa, la ductilitat, la possibilitat de trobar formes noves, no quedar lligada a un esquema fix, poder ser utilitzada com a droga contra l'ansietat, com una terapèutica per la manca del sentiment d'identitat, etc. En fi, en la sexualitat típica de la cultura postmoderna el que sembla que importa més és tractar de trencar tots els motlles i buscar sorprenents i inesperades expressions sexuals, més enllà de la tradicional dualitat home-dona unida per un vincle més o menys amorós, i això sempre emprant la sexualitat com un bé de consum, com una droga que ha de calmar l'ansietat de separació, fer innecessària l'espera, reforçar un self fràgil o fragmentat, substituir el fracàs de la

comunicació per l'excitació corporal, etc. Transcriu, per acabar, unes paraules de Teresa Sánchez (2006), que penso que sintetitzen molt bé aquesta situació: "L'exploració de totes les cares i combinacions del políedre sexual està a l'ordre del dia, però és una moda que té a veure més amb les metamorfosis de la pluralitat cultural, constantment proclamada com a signe de llibertat, que com una realitat interioritzada" (p. 70; la traducció és meua).

RESUMEN

El autor plantea la necesidad de entender las características fundamentales de la cultura postmoderna para poder entender después como ha cambiado hoy en día el significado de la sexualidad y la forma de vivirla. Precisamente las transformaciones en relación a la sexualidad son unas de las manifestaciones más destacadas de esta cultura postmoderna.

SUMMARY

In this paper the author examines the main features of so called postmodern culture as a means to understanding how the meaning of sexuality and its forms has changed nowadays. The transformations in sexuality and the way it is presented in contemporary times are considered outstanding manifestations of postmodern culture.

BIBLIOGRAFIA

- BAUMAN, Z.(2004): La Sociedad Líquida, México: Fondo de Cultura Económica
BAUMAN, Z. (2006): Amor Líquido, Madrid. Fondo de Cultura Económica de España.
BENJAMIN, J. (1995): Like Subjects, Love Subjects, Yale: Yale Univ. Press.
CIRICI, A. (1970): "Modernismo", a Dir. J. Pijoan: Historia del Arte, Barcelona: Salvat Editores.
CODERCH, J. (2006): Pluralidad y Diálogo en Psicoanálisis, Barcelona: Herder.
DELACAMPAGNE, C.(1995): Historia de la Filosofía en el Siglo XX, Barcelona: Península.
FLAX, J.(1990): Psychoanalysis, Feminism,& Postmodernism in the Contemporary West, Berkeley: Univ. Of California Press.
HORKHEIMER, M. i ADORNO, T. [1969](2001): Dialéctica de la Ilustración, Madrid: Editorial Trotta
JAMESON, F.(1996): Teoría de la Postmodernidad, Madrid: Editorial Trotta
LASCH, C. (1979): Culture of Narcissism, Nueva York: W.W. Norton &Company

LYOTARD, J-F (1994): *La Condición Postmoderna*, Madrid: Cátedra.

ROSENFELD, H.(1964): "On the psychopathology of narcissism", *Int.J. Psychoanal.*, 45: 332- 337.

SANCHEZ, T. (2006): "Juventud postmoderna: ¿transvaloración o deriva?", en *Papeles Salmantinos de Educación*, 6: 51-74